

Hibrid „monodrÁma” – szubjektív széljegyzet egy monológ születéséhez és utóéletéhez¹

PÉTER VATAŠČIN

Hybrid “Monodrama”—Subjective Side Note on the Birth and Afterlife of a Monologue

Keywords: monologue; habitus; identity; ethnic minority; reflective thinking; Central Europe; Hungarian minority; Hungarians in Slovakia

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i1.09>

A *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2024/2-es számában került közlésre az a monológ, (Hadas 2024b), amelyet Hadas Miklós szerkesztett a velem készített beszélgetések alapján.² A 2023 folyamán hosszú hónapokig készülő hang- és nyersanyagkorpuszból válogatta ki a számára legfontosabbnak tűnő részleteket, majd elsődlegesen saját, utóbb pedig közös szerkesztés nyomán született meg a végső szövegváltozat.

E rövid kommentárral nem az a célom, hogy a monológ műfaját szigorú értelemben vett tudományos megsgye mentén körüljárjam és elemezzem. „Monológ-alanyként” inkább arra próbálok kísérletet tenni, hogy e sajátos műfaj „elszenvedését” értelmezzem néhány, általam kulcsfontosságúnak vélt személyes tapasztalat és meglátás alapján, érintve végül azt a kérdést is, hogy mi lehet a kisebbségkutatásban játszott sajátos szerepe. Sok esetben talán a nyilvánvalót fogom újraragozni (*restating the obvious*), ám talán épp a személyes látószög képes újabb árnyalatokat hozzátenni a monológ műfajának értelmezéséhez.

-
- 1 Jelen tanulmány A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.
 - 2 Hadas Miklós a beszélgetésekből készített mélyinterjúkat egy OTKA-kutatás keretén belül készítette. Erről röviden l. Hadas 2024a.

Kutatói és a beszélgetőtársi mivolt – az étikus és émikus feloldódásai

Nemcsak a néprajzban és a szociokulturális antropológiában, egyéb társadalomtudományi diszciplínák számára is fontosak a kérdező és kérdezett, a „külső” (étikus) és a „belső” (émikus) megközelítés különbségei. Meglehet, ma már – a tudománytörténeti „evolúció” okán – ezekről egyre inkább és sok esetben „technikai” értelemben beszélünk. Ennek egyik oka, hogy a terepmunka, majd az anyag feldolgozása során ezek a különbségek gyakran és valóságosan olyannyira vegyülnek egymással, hogy vajmi kevés értelme van szétválasztásuk fenntartásának.

Mindehhez igazodva az egyik alaptézisem jelen szövegben az, hogy – ismételten hangsúlyozva a tapasztalat személyességét – a monológ létrehozásának terében ezek a különbségek feloldódnak, esetenként akár teljesen egybeolvadva meg is szűnnek, méghozzá igen sajátos módon. Fogalmazzunk úgy, hogy „hibridizálódnak”. Ez rendkívül érdekesen pozicionálja a szöveget, már csak azért is, mert ennek érdekes és specifikus ismeretelméleti következményei is vannak.

Itt és most nem kívánok és nem is tudok elmerülni a számomra szakmailag és személyesen meghatározó antropológiai tudomány- és ismeretelmélet releváns mélységeiben: például akár abban, hogy mennyiben van szó tudományról, s mennyiben (szép)irodalomról; (vö. Leach 1996) vagy a posztmodern antropológia reflexióiban a tudományos megismerésben rejlő szükségyszerű és kíváncsú kutatói szubjektivitásról. (vö. Rosaldo 2004) Ugyancsak fontosnak tartom megemlíteni az interpretív antropológiát, amely nyomán közel kerülhetett egymáshoz kutató és kutatott. (vö. Geertz 2001) Mindezek tudatában és összességében talán elég itt lapidáris utalásként leszögezni: a számomra most fontos etnográfusi/antropológusi ethosz sokkal inkább szól az egyszerű pozitív és negatív töltetű oda-visszahatásokról, szinergiákról, vagyis egy nagyon dinamikus, reflexiókban gazdag folyamatról van szó. Noha az említett Hadas-kutatás kiindulópontja és valódi tétje elméleti, a kutatás empirikus valósága, annak személyes „elszenvedése” és a monológ műfajiságának jellege mégis az említett (rokon)diszciplínák kérdésköreit és témáit idézte fel bennem.

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a végigbeszélt órák alatt bizalmi, baráti viszony alakult ki köztünk Miklóssal. Nem mellékes szempont az sem, hogy a szociológia és a néprajz/antropológia rokonsága révén a kettőnk által használt szaknyelv és a szakmai gondolkodásunk sem idegen egymástól. Talán már a legelején tisztázta velem, hogy kevéssé érdeklik a szokásos méretű, vagyis legfeljebb néhány óra hosszúságú mélyinterjúk. Az előre elkészített vagy a beszélgetéshez igazított kérdésekre adott válaszok biztosan máshogyan hangoztak volna, ha egyébként csak egyalkalmas találkozásról van szó, illetve nem derülne ki, mennyire hasonlóan gondolkodunk a világ dolgairól – például hogy mindketten a természetes közegekhez (Miklósnál ez elsősorban a vizet, nálam pedig a hegyeket jelenti) vonzódunk, ám a kölcsönös szimpátiát még egy sor hasonló tényező erősítette.

Nem igazán van kutató és kutatott között mély, de legalábbis időben elmélyülő viszony a szerencsés, többszintű interszekciók nélkül. A néprajzi/antropológiai terepmunka során ez bizonyosan így van, elég csak itt a ma már inadekvátnak tartható „kulcsadatközlők” terminus mögött megbúvó imperatívuszra utalni. Ezt a személyes közelséget máshogyan, más rokon szakmák felől – még ha nem is teljesen azonos kontúrokkal – szintén el lehet érni. Máshogy fogalmazva: úgy gondolom, bármilyen kvalitatív társadalomtudományi kutatás minősége közvetlenül összefügg e viszony kialakulásával és meglétével, majd természetesen azzal, ahogyan ez a végeredményre (szöveg-re, képre, filmre, hangra, kiállításra) kihat.

Voltaképpen a monológ végső verziójának hosszadalmas, csaknem két hónapig tartó közös szerkesztése során jöttem rá, hogy tulajdonképpen (sőt maradéktalanul!) teljesítettük az interpretív antropológia egyik (egyszerre) módszertani és elméleti követelményét/következtetését – nevezetesen, hogy kutatónak és alanyának, kérdezőnek és kérdezettnek *együtt kellene megírnia* a publikálandó szöveget. Az, hogy a kutatás célja ebben az esetben a plurális habitusok alapvetően teoretikus kérdése/problémája körül forog, amelyhez a monológok empirikus anyagot szolgáltatnak, nem érinti e kooperatív participáció fontosságát. Mi több: az „étikus” teoretikus tét és „émikus” személyes integritásom érdekes, ismeretelméletileg kérdőjelekkel szegélyezett konstellációba került, amellyel később szembesültünk (erről alább bővebben...).

Lényeges kérdés az is, hogy Miklós hogyan élte meg a maga szerepét (ezzel kapcsolatban majd ő is le fogja írni a gondolatait, s vélhetően nem csak a tárgyalt monológ kapcsán). Mindenesetre, ahogy szó szerint a kutatása és a monológunk köré szervezett 2024. április 25-i TÉR Műhelyen³ fogalmazott, ő „ki volt retusálva” a szövegből – noha természetesen nyilvánvaló számunkra, hogy kérdezőként, szerzőként és szerkesztőként egyszerűen megkerülhetetlen a szerepe. Mindenesetre a több alkalommal elkövetett beszélgetésekre visszatekintve úgy gondolom, *mindkettőnk szerepét* tökéletesen leírja a „beszélgetőtárs(ak)” fogalma, amely kifejezéssel manapság jelölni szokás az egykori „adatközlőket” és „alanyokat”.

Saját vagy közös? Kényszeres egész vagy szükséges töredék?

A TÉR Műhely vitájának egy pontján Kovai Cecília és Németh Krisztina részéről is egyfajta kritikaként hangzott el, hogy a monológból nem sok minden derül ki az én osztályhelyzetemről. A meglátás oka roppant egyszerű, hiszen a bourdieui szociológia és a habitusfogalom szempontjából nyilván alapkérdésről van szó. Ugyanakkor az is világos, hogy egy kutató-beszélgetőtárs viszonyban, amennyiben elsődlegessé és kizárólagossá

3 A térbeli habitus mintázatai. https://www.youtube.com/watch?v=xruAk9_pvUU&list=PLK-qrT5IGXQ8QW5EUwrRV4FcP60bR8iCS&index=2

tesszük, ez túlságosan étikus szempontként merül fel. Érdeemesnek tűnhet tehát „lazítani” ezen, s alighanem pontosan ez is történt. Miklós ugyan a TÉR Műhelyen elmondta, a monológ keretében azokat a dimenziókat emelte ki koncentráltan, amelyek a kutatása szempontjából relevánsak, s ezért az alany azt is érezheti, hogy „nem róla szól” a szöveg – majd közvetlenül ezután már arról szólt, hogy az én mondataimat változatlanul emelte be a szövegbe, ami viszont a beszélgetőtárs irányába tett egyértelmű gesztus. Mindezt kiegészítve később azonban nagyjából azzal érvelt az társadalmi osztály kérdésének „elsikkadása” kapcsán felmerült kétségekkel szemben, hogy a monológ alapváltozatának összeállításakor a kutatás szempontjai alapján arra volt kíváncsi, ami szerintre számomra fontosnak bizonyult az életemre való folyamatos reflektálás közepette. Ugyan sok közvetlen adalék szerepel az osztályhelyzetemről az interjúk nyersanyagában, a végső, szerkesztett változatba ezek csak nyomokban kerültek bele – jóllehet személyes véleményem szerint ezek is elegendőek. Ennek oka – az én értelmezésemben – az volt, hogy a szerkesztés során voltaképpen közösen igyekeztünk megragadni és kiemelni a legfőbb gondolatmeneteket, motívumokat, azt, amit személyes/önreflektív lényegiségnek is nevezhetünk. Vagyis: először hosszan elmélyülve beszélgettünk, aztán ő „megírt engem”, majd közösen alakítottuk ki a végső szövegváltozatot.

Összességében tehát valamiféle „esszencializáló” szöveget képvisel a monológ – mindenekelőtt tartalmilag. Ehhez azonban szorosan hozzátartozik a terjedelmi szempont is, ugyanis 50 ezer leütésbe kellett beleférnie. Akárhoa egy zenei etűd lenne. Vagy egy kamaradráma. Ám a művészet korlátaival képest egy tudományos célú műfajnál a szűkre szabott határok talán még élesebbek – hiszen ha egy életútból igyekszünk kinyerni valamiféle „esszenciát”, akkor különösen fontos lesz az, ahogyan a végeredményre annak létrehozói s majd olvasói tekintenek.

E ponton kell foglalkoznunk azzal a kérdéssel, hogy mennyire „érzem a sajátomnak” az emlegetett végeredményt. Meglepő volt a legelső szerkesztett változattal való szembesülés. Tulajdonképpen azt a feszengést éreztem, amit a médiaszereplések vagy akár a tudományos kutatások megannyi alanya. Nevezetesen: „ez most így fog kimenni”? Sőt egy nagyjából tudományos, kisebbrészt akár szépirodalmi, már-már „monodramatikus” textus esetén ez az érzés még hangsúlyosabb lehet – és az is. A beszélgetések során ennek súlya nyilvánvalóan nem érződik teljes mértékben, a kérdezőt, de leginkább a megfelelő hangulatban levő kérdezettet szinte elsodorja az elbeszélés. A végeredmény publikálása előtt azonban teljes súlyával érezheti az alany, hogy bizonyos értelemben „lemeztelenítette” magát, folyamatosan fel-felfedhetett valamit a legintimebb belső világából. Amellett, hogy a közlést némi viszolygás után így vállaltam el, végül az jelentett könnyebbséget, hogy az átolvasások során egyre több olyan pontot azonosítottam, ahol nem mondtam el mindent, így voltaképpen maradt egy sor „titkom”. Ez megnyugtató.

Viszonylag sokáig, néhány hétig gondolkodtam azon komolyan, hogy alcímként a „töredék” megjegyzést kéne feltüntetni – ám végül meggyőződtem, amikor Miklós azzal

érvelt, hogy senki sem lesz, aki egy és egynegyed íves szöveg alapján azt gondolná, hogy az valamiféle teljesség. Ennek azt kéne jelentenie, hogy a töredékes mivolt ilyen terjedelemtől inherens és magától értetődő.

Ha tehát egy töredékről beszélünk, akkor mégis mi lehet az, ami az alany számára mégis teljessé teszi a végeredményt? Úgy gondolom, itt található a monológ műfajának egyik lényege, nevezetesen a szöveg sűrűsége. Miklós egy alkalommal különböző színekkel húzta alá a szövegben a különféle habitustípusok felbukkanását, amelyek sok esetben egymást kiegészítve és átszöve szerepeltek szerves egységben. Ennek érvényesülése meggyőzte a néprajzos/antropológusi énemet – ami egyébként valahol eleget tesz a geertzi sűrű leírás követelményének is. A megfelelően tömör forma és tartalom azt jelenti, jól sikerült a keresztmetszet.

Nem lehet megkerülni az utólagos szövegtörlések kérdését. Pontosan nem követünk, hogy az elsőleges verzióhoz képest mit és miért javasoltam módosítani én, ám ezek között mindenképpen a más személyekre vonatkozó kritikai referenciák voltak a legfontosabbak. Ezek nyilvános közlése ugyanis komoly etikai kérdéseket vet fel. Ebből a megfontolásból töröltem ki vagy általánosítottam a „felismerhetetlenségig” olyan referenciákat, amelyek elsősorban a rokonaimra, ismerőseimre vonatkoztak. Egy-egy hibájuk, tévedésük ugyan fontos hatást gyakorolt rám, de amikor azzal szembesültem, hogy ezek egy szerkesztett szövegben megjelennének a nyilvánosság számára, egyértelműen visszaléptem. Nem kételkedem afelől, hogy ettől szegényebb, részlethiányosabb lett a szöveg, mivel sokszor alapélményekről van szó – etikailag azonban nem volt más választásom.

Döntésemet és szerkesztői óvatosságunkat némileg igazolni láttam akkor, amikor egy közeli hozzátartozóm olvasta el a monológot, majd kért számon rajtam kijelentéseket, állításokat. Kutatóként és újságíróként is találkoztam már a szövegek visszahatásával a közvéleményre és az interszónális viszonyokra, ám amikor ezt valaki személyes szinten tapasztalja, annak semmihez sem hasonlítható súlya van. A terepmunka etikája eddig is sokszor nyugtalanított, a monológom után ezek az érzések pedig bizonyára csak fokozódni fognak.

Ami a publikálás után kvázi önálló életre kelő szöveget illeti, utólag is meglepőnek gondolom a rám való intenzív visszahatását. Egy-egy mondat és gondolatmenet hatására a szó szoros értelmében máshogy kezdtem el látni saját magamat – talán még az is lehetséges, hogy eddig nem sejtett felismerésekre jutottam. Az idő előrehaladtával egyszersmind azt is tapasztaltam, hogy egyes megállapításaim, reflexióim hogyan változnak. Most (2025 elején) van, amit már nem úgy mondanék el Miklós kérdéseire, mint 2023 nyarán, vagy máshogy szerkeszteném a szöveget, mint 2024 tavaszán – ami azt jelenti, hogy a monológ (ahogyan egyébként sok más szövegtípus is) rögzítettsége egy permanens múltbeli mérföldkővé válik, szemben a nyitott jelen temporalitásában „ragadt” konkrét személlyel.

Folyamatos nyelvi dilemmákkal is szembesültem. Alapvetően – az írott nyelvben teljesen, mindennapi szinten elmerült személyként – nehezemre esett szembenéznem a beszélt nyelv szerkesztett változatával. Annál is inkább, mert az egyes betoldások, átfogalmazások alkalmával próbáltam arra törekedni, hogy „beszélt nyelvessé” megoldások szülessenek, s ne törjön meg a szöveg stílusa a túlzott akkurátussággal kifejtett gondolatok nyomán. Ez nem volt könnyű feladat. Az interjúk szituáltsága szinte egyedi, egy-egy gondolat a zenei improvizáció világához hasonlóan az adott pillanat vissza nem térő szülötte. A szerkesztés során tehát valahogy össze kellett hangolni a beszélgetés spontaneitásából adódó elbeszélést a többszörösen megfontolt írásbeli szerkesztés adottságaival.

Az imént tárgyalt, kétségekkel teli dilemmák kapcsán nyomatékositánám a cím-ben idézőjelekkel szereplő, metaforikus értelemben vett „monodráma” kifejezést. Ennek jelentéstartalma, tudjuk, csak látszólag megfelelő, hiszen a szöveget jó okkal tartom „négykezesnek” – ám a képzeletbeli színpadon mégiscsak egy személy van, aki az olvasás aktusakor minden figyelmet megkap.

Rálátás a „kisebbségségre”

Végül pár megjegyzés erejéig ki kell térni arra is, hogy a kisebbségkutatás tág tematikáján belül mekkora és milyen haszna lehet a monológoknak (már csak azért is, mert a Hadas-kutatás empirikus töltetét is ez a tematika képezi). Még véletlenül sem olyasmire gondolok, hogy az etnikai kisebbségek valamiféle elszigetelten különleges szegmensét képezik a társadalmi életnek. Az azonban jó okkal feltételezhető, hogy sajátos pozíciókat képesek elfoglalni mind a mindennapiság, mind az általános nemzetállami logika keretén belül, ahol a különféle dichotómiákkal (mi-ők, többség-kisebbség, idegen nyelv-saját nyelv stb.) gyakrabban és mélyrehatóbban kell „foglalkozniuk”, mint egy olyan egyénnek vagy csoportnak, amely valamiféle többség része. (vö. Öllös 2024)

Noha egy „tézis” évek óta kísértett, s talán szándékomban is állt, hogy az interjúk során kijelentsem, ez valamiért mégsem történt meg. Kulcsmondatról van szó ugyanis, ami szervesen kapcsolódik a szövegben megjelenő gondolatmenetekhez. Valahogy így hangzik: nem érzem magam „kisebbséginek” etnikai értelemben sem Szlovákiában, sem Magyarországon vagy Szerbiában. Habár nyilvánvalónak tűnhet, ám a teljesség kedvéért tegyük hozzá: és „többséginek” sem. A bevett identifikációs kategóriákon és dichotómiákon való túllépés manapság viszonylag könnyen lehetséges, személyes szinten legalábbis mindenképp, ám felhívhatja a figyelmünket egy nyilvánvaló tényre: pontosan a túllépés aktusa, az erre való igény és törekvés egyszersmind jelzi (!) ezen kategóriák és dichotómiák fontosságát, meglétét. Úgy gondolom, mindez a változó és plurális habitus fogalmának értelmezéséhez is hozzájárulhat, mivel a saját példámon keresztül azt kell állítanom, nem biztos, hogy racionális szinten és teljesen átlátom a „tételmondatom” hátterét – pontosabban, hogy mi és miért mondatja velem ezt a

(másfél) mondatot, noha a feladat tudatosítása után természetesen mindez elemzésnek vethető alá.

A monológra való közvetlen reakciók között két alkalommal is találkoztam azzal a szkepszissel, amely az etnikai kisebbségiségi mivoltot elutasító vagy legalábbis zárójelbe helyező kijelentéseimre és törekvéseimre vonatkozott. A kételkedők meglátása ugyanis az volt, hogy az sokkal jobban hathat rám, mint azt gondolom. Sokszorosan érdekes helyzetet eredményezett ez, részint azért, mert a hosszú időn át formálódott saját „tudatos” (reflektált) meggyőződésemet vonták kétségbe egészen addig, részint pedig voltaképpen a „nem tudatos” (reflektálatlan) habitusomra is utalhattak a megjegyzéseikkel. Könnyen igazuk lehet. Ezzel egyszersmind elveszik azon (szintén felmerült) bírálatok éle, miszerint reflektált értelmiségiként nyilatkozok meg olyan témában, aminek a lényege és természete inkább reflektálatlan. Nincs az az értelmiségi attitűd, amely képes volna olyan mélyre hatolni, hogy minden „titkot” eloszlasson. Egyfajta végtelen közelítésre, az identitást és habitust meghatározó társadalmi/kulturális körülmények értelmezésére viszont kiválóan alkalmas.

Mindettől függetlenül az etnikai kisebbségiség interpretálására úgy gondolom, kiválóan alkalmas műfaj a monológ. A *Fórum Társadalomtudományi Szemlé*ben közölt összes eddigi szöveg valamilyen módon bizonyítja ezt, de az is, ha az ún. kritikai autoetnográfia prizmáján keresztül szemléljük, amelyben kiválóan kifejezésre kerülhetnek a kulturális és személyes tapasztalatok metszéspontjai. (vö. Boylorn–Orbe 2014) Ám nem itt és most akarnám megkísérelni ennek teljes értékű megindoklását, illetve talán nem is nekem kell ezt megtennem. A kutatás végeredménye egy monográfia lesz, amelyben szerepel majd az összes monológ, amit Hadas Miklós készített – köztük a sajátja is. Azt gyanítom, a valódi választ ez a kötet fogja majd megadni.

Irodalom

- Boylorn, Robin M.–Orbe, Mark P. (szerk.) 2014. *Critical Autoethnography. Intersecting Cultural Identities in Everyday Life*. Walnut Creek, Left Coast Press.
- Geertz, Clifford 2001. *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris.
- Hadas Miklós 2024a. A Fórum-monológok elé. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 26. évf. 1. sz. 137–138. p.
- Hadas Miklós 2024b. Az élet vendégei vagyunk. Vataščin Péter monológja. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 26. évf. 2. sz. 171–186. p.
- Leach, Edmund 1996. *Szociálanropológia*. Budapest, Osiris.
- Öllös László 2024. A felemásság értékrendje. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 25. évf. 3. sz. 3–14. p.
- Rosaldo, Renato 2004: A bánat és a fejevadászok őrgöngésének kapcsolata. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 257–275. p.

PÉTER VATAŠČIN

HYBRID “MONODRAMA”—SUBJECTIVE SIDE NOTE ON THE BIRTH AND AFTERLIFE OF A MONOLOGUE

This essay consists of a reflection on an in-depth sociological interview conducted with the author. The text focuses on the subjective experience. The research of sociologist Miklós Hadas concerns the problem of the changing and plural habitus over time. Due to the author's professional training, he first contextualizes his experience according to some ethnographic and anthropological ideas—establishing that the so-called etic and emic aspects are completely (and interestingly) resolved within the framework of the monologue. Based on a series of subjective experiences, he also provides possible answers to a series of questions related to the monologue. For example, how much the text can be personal or shared? Can it be considered a whole or are we talking about a kind of specific fragment? Finally, he also provides some possible answers to why the genre of the monologue is a useful tool for examining the identity and habitus of persons associated with an ethnic minority.